

olisi "todellinen" ja toisaalta konnotaatioon, joka puolestaan olisi sisällöltään "ideologinen" (Haug: "ideologian abstraktioille" alistettu). Ei ole olemassa "objektiivista todellisuutta", jonka neitseellistä koskemattomuutta eivät merkit ja (kulttuuriset) koodit olisi saastuttaneet - tämä todellisuus on aina olemassa (ihmisille) merkitysrakenteiden kautta ja koodien jäsentämänä. Myös Barthes, joka varhemmin oli käyttänyt tätä kielen kaksitasoisuutta ideologia-kritiikin perustana, päätyi myöhemmin (ks. Barthes 1970) korostamaan denotaation ja konnotaation homogeniaa: "denotaatio ei ole ensimmäinen merkityksistä, mutta se teeskentelee olevansa ensimmäinen" (mt.). Se on yksinkertaisesti konnotaatioista vetoavin, se, joka kykenee perustelemaan itsensä "luonnolliseksi" ja siksi "todeksi". Toisin sanoen: konnotatiivisten käyttöarvolupausten erottaminen "todellisista" käyttöarvoista on yhtä mahdotonta kuin denotaatiivisella tasolla.

Näin olemme lähestyneet näkökulmaa, jota Jean Baudrillard kehittäi samoihin aikoihin kuin Haug formuloi ensimmäisen kokonaisvaltaisen esityksen "tavaraestetiikan kritiikistään" (ks. Baudrillard 1968, 1970 ja 1972). Juuri Baudrillard pyrki selkeästi irtisanoutumaan käyttöarvometafyyssistä postulaateista käsittäessään kapitalistisen tavaratuotannon ensisijaisesti "merkkituotannoksi" ja kulutuskäyttämisen "merkkien kuluttamiseksi" (ks. vars. Baudrillard 1972, engl. laitos 1981). Haugin ja Baudrillardin näkemysarvoa ei voida typistää pelkästään "tuotantoaspektin" painotuseroiksi. Eroavuus on monin verroin syvempi: viimekädessä se kytkeytyy hyvinkin erilaisiin käsitteisiin "taloudellisen" ja "kulttuurisen" välisestä suhteesta. Päinvastoin kuin Haug pystyy Baudrillard osoittamaan missä suhteessa myös kapitalistisesti järjestäytyneen tuotannon on "sopeuttava" kulttuurin ja inhimillisen toiminnan merkitysvälitteisyyden ehtoihin siitä huolimatta että tämä tuotantosysteemi "oman logiikkansa" mukaisesti toimii myös muuttavana ja muokkaavana instanssina.

Pasi Falk

Viitteet

1] Pelkät sivu- ja lukuviitteet viittaavat arvioitavaan teokseen.

Kirjallisuus

- BARTHES, Roland. *S/Z*. Paris, 1970.
 BARTHES, Roland. *Éléments de sémiologie*. Paris, 1964. - Engl.lait.: *Elements of Semiology*. Suffolk, 1967.
 BARTHES, Roland: *Mythologies*. Paris 1957.
 BAUDRILLARD, Jean: *Le Système des objets*. Paris 1968.
 BAUDRILLARD, Jean: *La Société de consommation*. Paris 1970.
 BAUDRILLARD, Jean: *Pour une critique de l'économie politique du signe*. Paris 1972. - engl. laitos: *For a Critique of the Political Economy of the Sign*. St. Louis, Mo. 1981.
 HAUG, W.F.: *Kritik der Warenästhetik*. Frankfurt/Main 1971.
 POHRT, W.: *Theorie des Gebrauchswerts*. Frankfurt/Main 1976.

Frankfurt am Moskau

FOGELER, J.G. & TEKIJAKOLLEKTIIVI. *Frankfurtin koulun sosiaalifilosofia. Kriittisiä esseitä*. Moskova, Kustannusliike Progress 1981. 351 s.

Neuvostoliittolainen suhtautuminen ns. Frankfurtin koulukuntaan on mielestäni ainakin jossain määrin muuttunut viimeisten parin vuosikymmenen aikana. 1960-luvulla ja vielä 1970-luvun alun teksteissä frankfurtilaiset kuitattiin melko yliolkaisesti eräänlaisella "CIA:n agentit"-teorialla. Tällöin ajateltiin, että kysymys on vain tietystä antikomunismien varsin taitavasta ideologisen sodan käynnin muodosta. Tällaisen ajatuksen voi esim. lukea tunnetusta Ryzenkon ja Reinholdin toimittamasta kirjasta "Nykyaikainen antikomunismi, politiikka ja ideologia"¹, joka vielä muutama vuosi sitten sisältyi tiedotusopin tutkintovaatimukseen Tampereella.

Viime vuosina kiinnostus Frankfurtin koulua kohtaan on kasvanut Neuvostoliitossa. Monia koulun teorioita aletaan pitää ainakin tutkimisen arvoisina, vaikka ideologisen taistelun luokkanäkökulmasta pidetään tietenkin edelleen tujasti kiinni. Tästä on erinomainen esimerkki vasta muutama vuosi sitten ilmestynyt Eduard Batalovin kirja "Kapinafilosofia"², jossa

sulitautuminen frankfurtilaisiin on jo huomattavasti viileämpi ja tieteellisempi kuin mainitussa Ryzenkon ja Reinholdin toimittamassa teoksessa.

Frankfurtin koulun sosiaalifilosofia (kriittisiä esseitä) on uusien neuvostoaarvion tästä "länsimarxismista" koulukunnasta. Jo kirjan tekijäkollektiivin kokoonpano osoittaa, että aiheen merkitystä on Neuvostoliitossa punnittu uudelleen. Niinpä kirjoittajien joukossa ovat tämän hetken ehkä johtavimmat neuvostofilosofit, kuten Teodor Oizerman ja Igor Narski. Teoksen toimittajana on dosentti J.G. Fogeler, joka on kirjoittanut 351-sivuisen teoksen ensimmäisen luvun ja johtanut 13-henkistä tekijäkollektiivia, johon on kuulunut myös tšekkoslovakialaisia. Kirjassa on kymmenen lukua sekä kirjallisuusluettelo (oikeammin varsin laaja bibliografia). Aihepiiri kattaa Frankfurtin koulun tuotannon melko tavalla laadasta laitaan alkaen "negatiivisesta dialektiikasta" ja päättyen taide- ja ideologia-teorioihin.

Teos osoittaa itsessään tavallaan, että Frankfurtin koulun merkitys ideologisessa taistelussa koetaan Neuvostoliitossa yhä tärkeämpänä. Niinpä esim. Fogeler³ toteaaakin jo johdantokirjoituksessa, että koulun ajatuksiin kohdistuvan kritiikin syventäminen on käynyt yhä ajankohtaisemmaksi tehtäväksi. Erityisen haastavaksi mainitaan tässä yhteydessä koulun nuorempi polvi ja sen edustajat Jürgen Habermas, Alfred Schmidt, Oscar Negt ja Claus Offe.

Sanottu ei kuitenkaan tarkoita sitä, että perussulitautuminen frankfurtilaisiin olisi muuttunut Neuvostoliitossa. Siksi tämänkin kirjan lähtökohta on paitsi tieteellinen myös voimakkaasti poliittinen, eli lähtökohtana on rauhanomaisen rinnakkainolon olosuhteissa valitseva ideologisen taistelun luokkanäkökulma. Näin Frankfurtin koululle luetaan kirjassa melkoiset madonluvut. Tekijöiden mielestä koulun marxismi ei ole aitoa, vaan *valemarxismiä*⁴.

Perussyntejä on kaikkiaan viisi: 1. Leninin imperialismi-analyysin ja sosialistista vallankumousta koskevan teorian kieltäminen, 2. epäusko työväenluokan vallankumouksellisuuteen (so. kiistetään työväenluokan vallankumouksell-

lisen subjektina), 3. taloudellisen tekijän ja tekniikan fetisointi, talouden irrottaminen politiikasta, kulttuurista ja ideologiasta, 4. Eurooppa-keskeisyys ja 5. elitismi.⁵

Seuraavassa tarkastelen teoksen yhtä lukua, joka ehkä on tiedotusopillisessa mielessä relevantteihin. Kysymyksessä on professori H.V. Jakovlevin artikkeli, joka on otsikoitu "Kriittinen yhteiskuntateoria ja ideologian totaalinen kritiikki".⁶ Aiheena on frankfurtilaisen Jürgen Habermasin ideologiateorian kritiikki.

Jakovlevin mukaan Habermas erottaa kaksi ideologian muotoa. Ensimmäinen näistä on ideologiaa sanan varsinaisessa merkityksessä. Kysymys on 1800-luvun klassisesta kapitalismista, jolloin ideologia tosiaan esiintyi perinteisten poliittisten ideologioitten muodossa. Valtaansa nousseet porvaristo kehitteli erilaisia hienoja oppi- ja oikeusjärjestelmiä, joiden tarkoitus oli legitimoida kapitalismi ja porvariston valta. Tällöin yhteiskunnallinen järkevyyden samastui sitä olemassa olevan luokan eli porvariston etuihin, joihin kuuluivat liberalismi ja vapaa yksityisyritteliäisyys. Kapitalismin kehittyessä ja tultaessa 1900-luvulle tällainen liberalismi ja yksityisyritteliäisyyden ideologia tuhoutuu monopoli-soitumisen ja valtiollistumisen seurauksena. Nykypäivän yhteiskunta ei siis muovaa väärää tietoisuutta 1800-luvun poliittisen ideologian muodossa, vaan toisenlaisen ideologian, "kulttuurikulttuurin" ja sille ominaisten yhteyksien ja mielikuvien avulla. Viime kädessä tämä merkitsee Habermasin mukaan kaiken ideologian *katoamista* sanan perinteisessä merkityksessä. Entisten poliittisten ideologioitten tilalle ovat tulleet hallitseviksi ajatusmuodoiksi nykyaikainen tiede ja tekniikka, jotka edustavatkin "uutta ideologiaa" tai "jälki-ideologiaa". Tämä on Habermasin mukaan se toinen, nykyään vallalla oleva ideologian muoto.

Syyt tähän kehitykseen ovat Habermasin mukaan kahtaalla. Ensinnäkin valtio puuttuu yhä enemmän talouselämään, kun klassisen kapitalismin kaudella tätä pidettiin mahdottomana. Valtion puuttuminen talouteen on kuitenkin välttämätöntä ja se tuo muassaan

vakauttavan elementin talouselämän kriiseihin, joita siis voidaan näin säännellä. Habermasin mukaan tämä lisää työläisjoukkojen lojaalia suhtautumista kapitalismia kohtaan ja mahdollistaa kulutusmyönteisyyden. Toinen kapitalismin kehitykseen vaikuttava tekijä on taas tieteen ja tekniikan jättimäinen kehitys, joka on itse asiassa tehnyt tieteestä ensimmäisen tuotantovoiman. Näin Habermas pääättelee, että sellaiset marxismin peruskategoriat kuin luokkataistelu ja ideologia menettävät merkitystään, koska valtiollisesti säänneltävä kapitalismi tekee luokkakonfliktit vaimeiksi. Näin siis myös oppi perustasta ja päällysrakenteesta osoittautuu kestävämmäksi, sillä politiikka ei enää ole riippuvainen taloudesta. Poliitiikka ei enää toimi klassisessa mielessä. Ennen politiikan luonne määräytyi luokkien välisten suhteiden sääntelyyn ja olemassaolevien poliittisten järjestelmien lujittamiseen liittyvistä käytännöllisistä tehtävistä sekä opposition tarpeesta arvostella hallituksen puutteita. Nykyään tällaiset tehtävät ovat kadonneet ja niinpä politiikka on vain teknisten kysymysten ratkaisemista. Siksi ideologiat ovat oikeastaan tarpeettomia, kun ratkaistavana on vain teknisiä kysymyksiä. Ei tarvita enää mitään ideologioita, vaan pikemminkin mahdollisimman epäpoliittisointuneita väestöjoukkoja, ts. työtätekevien välinpitämättömyyttä politiikkaa kohtaan. Habermas puhuu kahdenlaisesta epäpoliittisoinnuksesta. On olemassa lyhytaikaista, kulutuksen lisääntymiseen liittyvää epäpoliittisoinnusta ja pitkäaikaista epäpoliittisoinnusta, joka viime kädessä merkitsee yksilöiden samastumista järjestelmään. Loppupäätelmä Habermasilla on se, että edes työväenluokan ydinjoukkolakaan ei enää ole valankumouksellisuutta. Marxin toive siitä, että teoriasta tulee aineellinen voima, kun se valtaa joukot on siksi väärä.

Nykyisin pitkälle kehittyneissä kapitalistisissa maissa epäpoliittisoinneitten kansanjoukkojen henkinen maailma on uuden ideologian, *teknokraattisen tietoisuuden* läpikäynnä. Tämän käsitteen Habermas taas on lainannut Herbert Marcuselta. Marcuse ajatte-

li, että pitkälle kehittyneessä kapitalismissa teknokraattinen järkipäisyys samaistuu poliittiseen järkipäisyyteen, tai oikeastaan syrjäyttääkin sen. Teknisen, tai sanoinnimmeko, insinöörijärjen hyväksikäyttö ja vieläpä itse tekniikka ovat herruutta luontoon ja ihmiseen nähden, suunnitelmallisuutta ja tieteellisesti laskelmoitua herruutta. Tekniikan sisällä on sen oma logiikka, joka kapitalismissa muuttuu poliittiseksi logiikaksi ja hallitsevaksi tehokkuusideologiaksi. Perinteiset ideologiat menettävät itsenäisyytensä ja muuttuvat pelkiksi välineiksi teknokraattisessa tietoisuudessa.

Ulospääsy tästä noidankehästä kulki Habermasin mukaan sivistyneistön kautta. Tähän Habermas päätyi revisioimalla Marxin lisäarveteorian. Hänen mielestään tieteellisestä edistyksestä on tullut riippumaton lisäarvon lähde, kun työläisen työvoima taas menettää yhä enemmän merkitystään. Tieteen muuttuminen ensimmäiseksi tuotantovoimaksi aiheuttaa sen, että tiedemiesten ja intellektuellien merkitys kasvaa. Vain heillä on mahdollisuus vapauttaa yhteiskunta teknokraattisesta tietoisuudesta ja luoda "vapaan keskustelun" avulla "uusia kommunikaatiomuotoja", mitä ne sitten lienevätkin.

Tällainen siis oli (karkeasti kuvattuna) Habermasin ideologiateoria. Mainittakoon tässä, että esim. Kim Weckström⁷ on omassa ideologiatutkimuksessaan huomattavasti varovaisempi eikä tee lainkaan yhtä pitkälle meneviä johtopäätöksiä kuin Habermas. Weckström kyllä tarkastelee ideologia-käsitteen historiallista kehitystä, mutta hänen mukaansa on enemmänkin kyse siitä miten ihminen on yhteiskuntahistoriallisen kehityksensä vaiheissa tiedostanut, reflektoinut ja tutkinut oman yhteiskunnallisen tiedonmuodostuksensa mekanismeja.⁸ Marxilaiselle tutkimukselle hän osoittaa kaksi kehityssuuntaa, mutta ei ryhdy Habermasin tavoin kehittämään omia ratkaisujaan.⁹

Miten sitten Neuvostoliitossa vastataan Habermasin ajatuksiin? Professori Jakovlev syyttää ensinnäkin Habermasia Marxin fetissiteorian absolutisoinnista. Jos kerran fetissi

on jäännöksetön selitys vääristyneelle tietoisuudelle, niin miten sitten on mahdollista, että kapitalismi on voinut synnyttää ja ylläpitää marxismia? Miten on mahdollista, että pitkälle kehittyneissäkin kapitalistisissa maissa on marxilaisia puolueita ja liikkeitä? Habermas erehtyy hylätessään *totaalisesti* luokkakäsitteen.

Teknokraattisen tietoisuuden käsite ei myöskään saa varauksetonta hyväksymistä. Jakovlev syyttää Habermasia teknologisesta fatalisista. Tiede ja tekniikka eivät ole totaalisen itsenäisiä, vaan ne ovat yhteydessä luokkaintresseihin, jotka viime kädessä määräävät kehityksen suunnan. Tieteellistekninen kumous ei poista kapitalistisen yhteiskuntakehityksen ristiriitaisuutta, vaan päinvastoin kärjistää ja mutkistaa sitä entisestään.

Marxin lisäarvoteorian revisiointi ja valtankumous sivistyneistön johdolla on vanha ja kulunut vitsi, joka ei enää nauratakaan marxismi-leninismiin kannattajaa. "Uudet kommunikaatiomuodot" sivistyneistön luomana tyrmitään elitismi-leimasimella ja huomautetaan samalla, että kyseessä on selvä *revisionismi*, koska kaivataan vain eräitä pikkukorjauksia kapitalismin kiilto-pintaan systeemin perusolemuksesta muuttamatta. Kirjassa muistutetaan tietenkin Habermasin läheisistä yhteyksistä Saksan Liittotasavallan sosialidemokraattiseen puolueeseen (SPD).

Frankfurtin koulun sosiaalifilosofia -teos ei siis perinteisessä mielessä tarjoa kovinkaan paljoa uutta, ellei oteta huomioon sitä, että aiheelle on sentään omistettu kokonainen kirja. Kirjan voimakas poliittisuus saattaa ehkä toisin paikoin olla rasittavaa jonkun lukijan kannalta, joten tässä suhteessa Batalovin "Kapinafilosofia" on ehkä helpommin sulatettavissa, mikä ei tietenkään tarkoita, etteikö senkin ehdoton läntökohta olisi marxismi-leninismiin ehdoton puolustaminen. Mutta toisaalta: miksi Frankfurtin koulua arvosteleva teos ei saisi olla poliittinen, kun politiikka on tunnetusti koulun heikoin kohta? Tietenkin arvostelija iskee ketjun heikoimpaan lenkkiin.

Joka tapauksessa frankfurtilaisen koulun

vaikutus suomalaiseen tiedotustutkimukseen¹¹ on ollut niin merkittävää, että sen kritiikinkin tunteminen voisi olla välillä paikallaan. Valitettavasti kaikki eivät kuitenkaan näytä ajattelevan näin, mikä näkyi hyvin Sosiologia-lehdessä¹² hiljattain julkaistussa kirja-arvostelussa. Sen kirjoittaja teki mielestäni varsinaisen pohjanoteerauksen kritiikin saralla - vai onko kirjallisuuskritiikin tarkoitus nykyään puuta heinää puhumalla saada ihmiset lukemaan vain tiettyjä kirjoja? No, onhan tuo ennenkin nähty, että tyhjä tynnyrit kolisevat eniten.

Jorma Mäntylä

Viitteet

¹RYZENKO, F. & REINHOLD, O. (toim.) *Nykyaikainen antikommunismi, politiikka ja ideologia*. Moskova, kustannusliike Edistys, 1976, ks. erit. s. 252-253.

²BATALOV, Eduard. *Kapinafilosofia. Vasemmiston radikalismien ideologian arvostelua*. Moskova, kustannusliike Edistys, 1977.

³FOGELER, J.G. et al., mt. s. 9.

⁴Emt. s. 8.

⁵Emt. s. 230.

⁶Emt. s. 145-176.

⁷WECKSTRÖM, Kim. Päälaelleen käännetty tietoisuus. *Tampereen yliopisto, tiedotusopin laitos, sarja A*, nro 44, 1981.

⁸Emt. s. 198.

⁹Emt. s. 81-157.

¹⁰FOGELER, J.G. et al., mt. s. 163-176.

¹¹Ks. esim. GARNHAM, Nicholas R. Lausunto Kauko Pietilän väitöskirjasta "Formation of the newspaper: a theory". *Tiedotustutkimus*, 4(2), 1981, s. 77-79, ja MALMBERG, Tarmo. 1., 2. ja 3. aalto. *Tiedotustutkimus*, 4(4), 1981, s. 77-84.

¹²RAHKONEN, Keijo. Frankfurtin koulun kriittistä kritiikkiä Neuvostoliitosta. *Sosiologia*, 19(2), 1982, s. 124-125.